

СРПСКА ПРАВОСЛАВНА ЦРКВА
ИЗАЗОВИ И ИСКУШЕЊА
КРОЗ ИСТОРИЈУ
ЗБОРНИК РАДОВА

УРЕДНИЦИ:
Светозар Бошков, Борис Стојковски,
Немања Девић и Предраг М. Вајагић

БАЧКА ПАЛАНКА – НОВИ САД, 2023.

САДРЖАЈ

Реч уредника		9
Проблем датације настанка дијацеза, суфрагана Драчке митрополије у X веку: примери Бара и Улциња	<i>Војислав Живковић</i>	11
Перцепције Првог и Другог васељенског сабора у старим српским летописима	<i>Борис Бадић</i>	21
Крајинска архиепископија и спровођење црквене уније у Зетском приморију у XV веку	<i>Игор Сџаменовић</i>	35
Православље код Срба у Угарској у XV и почетком XVI века	<i>Ненад Обрадовић</i>	47
Историјски ход богослужбеног језика Српске Православне Цркве	<i>Зоран Ранковић</i>	67
Барокна уметност и православни идентитет у Боки Которској у XVIII веку	<i>Марина Мајић</i>	77
Архивске узреднице о Венедикту Краљевићу	<i>Персида Лазаревић Ди Ђакомо</i>	89
Бачка епархија 1768–1896. Промене у парохијалној Мрежи у светлу статистике	<i>Исидора Точанац Радовић</i> <i>Нино Делић</i>	105
Достојевски и српско питање	<i>Игор Ићнајтов</i>	121
Свештенство Топлице и Топличког протопрезвитерата 1878–1885.	<i>Урош Шешум</i>	147
Повратак у Православље и организација црквеног живота у Сантову	<i>Борис Фајфрић</i>	173
Свештеници Никодим и Душан Новаковић – свјedoци времена	<i>Бошко Бранковић</i>	189
Дабробосански митрополит Евгеније Летица у Првом свјетском рату	<i>Боривоје Милошевић</i>	201
Мој пут у Енглеску: Дневник из Енглеске проте Љубисава Д. Поповића као историјски извор – допринос у опису односа Србије и Велике Британије после Првог светског рата	<i>Ивица Чаировић</i>	215
Српска Православна Црква и покушаји сазивања Васељенског Сабора у периоду између два светска рата	<i>Саша Анђонијевић</i>	229

Српска Православна Црква у југословенској краљевини – изазови и искушења	<i>Преграј М. Вајаић</i> <i>Давид Новаков</i>	243
Манастирске војводе Високих Дечана у XX веку	<i>Немања Девеић</i> <i>Козма Ранчић</i>	261
Свештенство Српске Православне Цркве и Одељење специјалне полиције Управе града Београда 1941–1944.	<i>Раде Ристићановић</i> <i>Милутићин Живковић</i>	287
Верска служба у Српској државној стражи	<i>Небојша Стамболија</i>	299
Прилози за проучавање историје Српске Православне Цркве ван граница Краљевине Југославије током Другог светског рата	<i>Рајомир Миликић</i>	313
Верски и богослужбени живот верника СПЦ у официрском логору Oflag VI C у Оснабрику у Немачкој од 1941. до 1945. године	<i>Александар Ситанојевић</i> <i>Немања Андријашевић</i>	329
Страдање Цркве и свештеника под комунистичким режимом у Србији са посебним освртом на судбину проте Саве Банковића	<i>Срђан Цвејковић</i>	349
Српска Православна Црква на подручју Бањалуке од 1961. до 1991. године	<i>Никола Ожеговић</i>	375
Криза европске цивилизације и ава Јустин Поповић	<i>Саша Марковић</i>	391
Апел за заштиту српског живља и његових светиња на Косову и Метохији 1982. године	<i>Петар Ристићановић</i>	405
Српска Православна Црква и НАТО бомбардовање 1999. године	<i>Мирослав Радивојевић</i>	417
Светосавље као хришћански концепт јеванђелског универзализма	<i>Бранко Радовановић</i>	433
Спорт и православље: историјске тачке сусрета	<i>Никола Мијајтов</i> <i>Сандра Раденовић</i>	441

Зборник радова је штампан уз финансијску помоћ
Министарства правде Републике Србије
Управе за сарадњу са црквама и верским заједницама

АЛЕКСАНДАР СТОЈАНОВИЋ
Институт за новију историју Србије
acas109@gmail.com

УДК: 355.088:27-726.3"1941/1945"(430)

НЕМАЊА АНДРИЈАШЕВИЋ
Православни Богословски факултет у Београду, докторанд
nemanja.andrijasevic@gmail.com

ВЕРСКИ И БОГОСЛУЖБЕНИ ЖИВОТ ВЕРНИКА СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ У ОФИЦИРСКОМ ЛОГОРУ OFLAG VI C У ОСНАБРИКУ У НЕМАЧКОЈ ОД 1941. ДО 1945. ГОДИНЕ

Сажетак: У официрском логору Oflag VI C у Оснабрику у Немачкој, током Другог светског рата, организован је верски живот српских логораша. Њега је предводио протојереј-ставрофор Милан Јовановић. У раду су реконструисани и приказани историјат, начин и специфичне појединости уређења богослужбеног простора који је представљао отворен прозор ка небу и који је уливао наду у турбној свакодневици логораша.

Кључне речи: Српска Православна Црква, Други светски рат, заробљеништво, логори, Oflag VI C, Oflag VI D, Оснабрик, протојереј Милан Јовановић

1. Увод

Током Другог светског рата у Немачкој су били заточени бројни Срби, интернирани у концентрационе, официрске, матичне или радне логоре. Међу њима је било и свештенослужитеља, нарочито оних који су били војни свештеници, односно резервни официри. Поједини од њих успели су да покрену верски живот и њиме руководе кроз редовна богослужења или молитвословља за веће празнике. С обзиром на чињеницу да је Српска Православна Црква (СПЦ) током окупације у Југославији била неслободна, обесправљена и прогањана, при чему је патријарх држан у строгој интернацији а велики број свештеника убијен или протеран из својих парохија – није постојала могућност да се Српска Црква организационо и плански заузме за српске логораше.

У концентрационим логорима у Немачкој није била дозвољена верска делатност. У појединим официрским, матичним и радним логорима управе су дозволиле успостављање верског живота кроз редовна или повремена богослужења. Било је и случајева да се једна просторија додели са циљем да буде преуређена у капелу или простор за савршавање молитвословља.

Један од логора где је био интерниран велики број Срба био је официрски логор Oflag VI C у Оснабрику. Верски живот српских логораша у овом логору

реконструисан је на основу следећих извора: државних, црквених и приватних архива у Србији, Савезној Републици Немачкој и у Јужноафричкој Републици, објављених сећања логораша, појединих дневника, писама, фотографија, слика, записа и логорских сведочанстава која нису позната јавности, као и на основу до сада малобројних монографија или чланака о поменутој тематици. Осим тога, пронађен је, скениран, фотокопиран, фотографисан или откупљен (најчешће преко интернета или у антикварницама) један број логорских публикација које су раритетне – јер су писане, цртане и сликане руком, или су куцане и умножаване на писаћој машини, па су их наследници логораша уступили на коришћење или продали.

У раду је приказан историјат верског живота у официрском логору Oflag VI C, са појединостама уређења богослужбеног простора који су заробљеници користили. Наведена су имена свештенослужитеља за које је утврђено да су у њему били заточени и да су богослужили. Истакнуто је колико је логораша преминуло, насилно или природном смрћу, и колико их је опојало православних свештенослужитеља. Први пут се објављују и фотографије појединих логорских артефаката – Јеванђеље над којим су савршаване свете Тајне, богослужења и молитвословља, покровач за путир и дискос, и слика на којој је приказано савршавање богослужења.

2. Oflag VI C и Oflag VI D у Оснабрику

У српској и југословенској научној историографији није било значајнијих целовитијих радова посвећених оснабричком логору за официре. Он се, у историјским изворима и култури сећања, среће и под именом Oflag VI C Еверсхајде, по имену предграђа Оснабрика на чијој се територији налазио. Први транспорт југословенских официра, са преко 1.500 заробљеника, стигао је у логор крајем априла 1941. године, док је ослобођење логора од савезника, у априлу 1945, у логору сачекало само 40-ак најстаријих и болесних официра.¹ У међувремену, у њему је боравило преко 6.000 југословенских официра, што га чини другим највећим логором за српске/југословенске официре у Другом светском рату. Након успостављања колаборационистичке управе у Србији и почетка њеног старања за српске ратне заробљенике, почеле су да долазе до изражаја политичке и идеолошке разлике међу заробљеним официрима. Са протоком времена издвојиле су се две супротстављене групе: једна, која би се у идеолошком погледу могла означити као националистичка и конзервативна, јер се залагала за сарадњу са Недићевом владом, и друга, либерално-левичарска, коју су чинили официри којима није била прихватљива било каква сарадња са логорском управом нити властима у окупираној Србији. Сукоби између

¹ Кратак видео-снимак ослобођења логора, које су снимиле британске трупе почетком априла 1945. године, доступан је на веб-адреси: <https://www.youtube.com/watch?v=-U3HZCmKiXA>. На њему је забележен и изглед логора са заштитном бодљикавом жицом, као и распоред барака у којима су били смештени логораша. Огромну већину „југословенских“ официра интернираних у Oflag-у VI C чинили су Срби, јер су немачке власти ослобађале официре који би се изјаснили као Хрвати, Бугари, Мађари, Румуни и слично. Поред Срба, најбројнији су били официри јеврејског порекла, а у логору се нашао и један мали број хрватских и словеначких официра који су се изјашњавали пројугословенски, и који нису желели да буду привилеговани у односу на своје саборце српског и јеврејског порекла.

две групе били су чести и повремено су попримали облик физичких обрачуна, праћених денунцијацијама логорској управи, због чега су комунистички и уопште антифашистички оријентисани логорашки трпели последице и били изложени различитим видовима репресије. Посредством једног брoја официра коју су се по ослобађању из логора ставили на располагање Недићевој влади, информације о стању и међуљудским односима у логору доспеле су и до колаборационистичке и окупаторске управе у Србији. Оне су интервенисале у циљу издвајања јеврејских и прокомунистичких заробљеника.²

Издавањем преко 700 логораша, међу којима су били официри који су пркосили логорској управи и они означени као симпатизери партизанског покрета, као и сви Јевреји, формиран је Oflag VI D, који је по својој суштини био кажњенички логор са знатно строжим и по интерниране официре неповољнијим режимом.³ Одлуку о формирању логора D донео је пуковник Ернст Блимел (Ernst Blümel), командант логора у Оснабрику у периоду од јуна 1942. до краја 1943. године, након консултација са логорашким старешинама, генералима Миљковићем и Живковићем,⁴ који су били антикомунистички оријентисани. Спискове лица која ће бити издвојена у нови логор саставили су колаборационистички оријентисани заробљеници, а потоњу проверу предложених извршио је Абвер (Abwehr) – немачка војна обавештајна служба.

Официрски логори VI C и VI D у Оснабрику нису били ни концентрациони, ни радни, нити логори смрти, али су животни услови логораша повремено били тешки, а услед болести и последица рањавања у њима је преминуо један брoј официра. Документи југословенских војних судова и Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача указују да се логорске власти нису придржавале прописа из Женевске конвенције. Тако су логорашки били приморани да за потребе немачког тржишта израђују предмете у радионицама, да копају ровове и раде на јачању логорског утврђења за случај напада из ваздуха, и најзначајније: да се политички определе и изјасне за сарадњу са Немачком.⁵ Јеврејским заробљеницима ускраћивано је право пријема пакета посредством Црвеног крста, а посебним наредбама команданта логора они су били искључивани и из друштвених и

² ВА, Недићева архива, кутија 1, док. 1–9/1.

³ Уп. Јаковљевић 1981: 83–101.

⁴ Армијски генерал Драгослав С. Миљковић (1883–1953), у Априлском рату командант 2. армије, вршио је дужност логорског „старешине“ од јула до децембра 1942. године. По повратку у Југославију осуђен је првостепено на 15 година затвора, али је казна смањена на 3 (три). Армијски генерал Димитрије Р. Живковић (1884–1961) у Априлском рату био је командант 6. армије. Након боравка у оснабричком логору остао је у Немачкој, где је био старшина логора за расељена лица (DP camp) у Вердеу (Woerde). Није се вратио у отаџбину из политичких разлога. Умро је у Западној Немачкој и сахрањен је у Оснабрику. Вјелажас 2004, 218–219; 312–313.

⁵ ВА, ВС, фонд: ВС/01, кутија 123, редни брoј 1; ВС/01–123–2; ВС/01–123–3. Наведене архивске јединице садрже записнике о саслушању окривљених и сведока, као и одлуке Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, за команданте логора пуковнике Блимела и Ебека, као и капетана Радмахера, шефа Абвера у логору. Ова документација детаљно осветљава односе у логору и омогућава реконструкцију логорске свакодневице.

културних активности у логору.⁶ И у судској документацији и у сачуваним уметничко-мемоарским делима логораша истакнут је проблем исхране, који се најчешће описује као изгладњивање. Заробљеници су, у складу са могућностима, организовали културне и друштвене активности, најчешће груписани према политичким уверењима.⁷ Одржавана су предавања на различите теме, спортска надметања, позоришне представе и музички програм, а логораша су се међусобно подржавали и подстицали на литерарно и ликовно стваралаштво. Посебно значајан део логорске свакодневице био је верски живот, који је у средишту пажње овог рада.

3. Верски и богослужбени живот верника Српске Православне Цркве у Oflag-у VI C и Oflag-у VI D

Логорски живот Срба у немачким логорима током Другог светског рата није био тема великог броја радова. Ретки су чланци или стручне монографије објављени у Југославији у првих неколико послератних деценија. Тек крајем 90-их година XX века појављују се поједини радови у којима је детаљније обрађена ова проблематика. Слична је ситуација и у често глорификованој емиграцији, у којој су чланци и књиге о логорским условима били ретки, а само мали број преживелих осмелио се да забележи и трајно сачува своја сећања и успомене на заробљеништво. До сада нису пронађени ниједан дневник, дужи запис, сведочанство, писане успомене или аутобиографија неког свештенослужитеља из логора. Пешадијски пуковник Бранислав Ј. Пантић још 1964. године записао је следеће: „Уопште узев наша емигрантска штампа овој тематици поклањала је врло слабу, или никакву пажњу! Зашто? То ћу изложити у следећим редовима. Па и сами заробљеници писали су мало о овој теми. Чак и појединих чланака на ову тему било је мало. Исто тако нису узимане у разматрање и оцену ни књиге које су писане од комунистичких писаца – после завршеног рата. Тек 1962. изашла је из штампе прва књига, која третира живот и рад по нашим заробљеничким официрским логорима. Књигу је написао мајор г. Миодраг Ђорђевић и издао је под називом *Између црној и црвеној фашизма*“.⁸

Када је реч о верском животу у Oflag-у VI C у Оснабрику, најчешће се у литератури, усменим казивањима (посетиоцима логора), каталозима, проповедима епископа и свештеника приликом годишњих парастоса, или током одржавања комеморација, помиње да је у логору постојао један војни свештеник и да је он обављао свештенорадње. Био је то Милан Јовановић, у међуратном периоду резервни официр – капетан друге класе.⁹ Међутим, у дневницима логораша, као и у појединим

⁶ ВА, ВС, ВС/01, 123–1–1/15 до 1/17.

⁷ Изузетно детаљан и прецизан приказ развоја културно-просветних активности у организацији логораша, који садржи и програме таквих манифестација, објављен је у: *Књижевна трупца Офлаја VI c/d. Удружење ликовних уметника Офлаја VI c/d, Алманах 1941–1944*, Оснабрик–Еварсхајде 1945. Овај драгоцен и јединствени историјски извор, по својој форми руком писан и богато илустрован логорашки алманах, налази се у поседу аутора овог текста. В. и: Илић 2020, 224–251; Милошевић 1992, 239–252.

⁸ Пантић 1965: 83.

⁹ Јовановић је рођен 12. марта 1908. у Стрмној Гори. После завршене основне школе у Лелићу и пет разреда Ваљевске гимназије, матурирао је и положио стручни богословски испит зрелости 1931. у Богословији

листовима и часописима, и ретким монографијама, помињу се и друга свештена лица која су била заточена и која су савршавала богослужења или свештенорадње.

Секретар велике и познате хуманитарне организације *Хришћанска заједница младих људи* (ХЗМЉ, Young men's Christian Assotiations – YMCA) др Трејси Стронг (Tracy Strong) истакао је да је Црвени крст, а посебно од ХЗМЉ, логорашима у Немачкој пружао практичну помоћ за забавни, васпитни, културни и верски живот током трајања њиховог заробљеништва. Ово се односи на хиљаде књига, бројне музичке инструменте, разноврсне боје за цртање и сликање, и понеке одежде за свештенике.¹⁰ Још 1946. Живота Красојевић поставио је питање: „Какав живот су живели ови људи? Какве су им биле материјалне, моралне и духовне прилике за дугих година ропства?“¹¹ Он је појаснио да су официри интернирани у *офлаге*, а војници, каплари и подофицири у војничке логоре – *сшалаге*. С обзиром на чињеницу да је Красојевић имао прилике да прочита извештаје појединих секретара ХЗМЉ-а, позвао се на недатиран званични извештај секретара Ервина Билефелда (Erwin Bielefeldt), у коме је децидирано наведено да су Немци у сваком логору имали по једног официра који се старао о духовном животу, али то није било дозвољено само Пољацима и Србима.¹² Ово потврђује и извештај секретара Гунара Јансона (Gunnar/Gunuar Janson) од 20. јуна 1941, упућен Светском савезу ХЗМЉ-а из Stalag-а IX А, где је интернирано чак 11.000 Срба „у једној великој радној команди“. У поменутом допису прецизирано је да су Србима дозвољени и послати друштвене игре, спортске справе и музички инструменти, с појашњењем: „Службе Божије код њих се не одржавају јер немају свештеника“, односно то право им је ускраћено.¹³ Красојевић је сматрао да је: „у тешким околностима човеку потребна подршка, која се најпре и најлакше нађе у вери. А наш свет је у истини побожан, нарочито сељаци, који су сачињавали највећи број наших заробљеника. Наша православна вера пак тесно је везана са храмом и свештеником“.¹⁴

Упркос тој познатој чињеници он је додао следеће сведочанство: „Међутим у

Светог Јована Богослова у Битољу. Оженио се 1931. Цветом (рођеном Цвејић, 1910). Рукоположен је за ђакона 6. маја, а за свештеника 8. маја 1932. Имао је три сина: Александра, Јована и Слободана. Био је парох у Десићу, Ружићу, а затим у радовашничкој парохији, у Шабачком намесништву Епархије шабачко-ваљевске. Потом је био чиновнички приправник – вероучитељ за православну вероисповест основне народне школе у Лозници, тада среза јадранског у Дринској бановини, а од почетка школске године 1940/41. вероучитељ у Лозничкој гимназији до 31. марта 1941. Диплому о практичном вероучитељском испиту стекао је пред испитном комисијом у Сарајеву 1938. године. Похвалником га је одликовао епископ шабачко-ваљевски др Симеон Станковић. Дипломирао је на Православном богословском факултету Универзитета у Београду 25. јуна 1940. Као ратни заробљеник доспео је у Oflag VI С, а касније је био парох у послератном Оснабрику (1947–1951), Зенгвардену у Вилхелмсхафену (1951–1956), Билефелду (1956–1962), и поново у Оснабрику (1962–1993). Владика Епархије СПЦ за Америку и Канаду Дионисије Миливојевић одликовао га је чином протојереја-ставрофора 1950. Прота Јовановић вратио се у Београд 1993. први пут после Другог светског рата и после три дана је преминуо, 23. октобра 1993. Сахрањен је на београдском гробљу Лешће. Извор: АМЈ.

¹⁰ Красојевић 1946: 5–6.

¹¹ Красојевић 1946: 21.

¹² Красојевић 1946: 24.

¹³ Красојевић 1946: 26.

¹⁴ Красојевић 1946: 49.

ропству свега тога није било, па су наши људи због тога страшно патили. Заробљених свештеника било је у ствари врло мали број, а и оно што их је било, нашло се некако већином у официрским логорима, док их код војника, где је њихово присуство било најпотребније, није такоређи ни било.¹⁵

Почетком маја 1941. секретар Билефелд дословце је навео из Stalag-a II: „Службе Божије одржавају се за Французе католике и евангелисте као и за Пољаке католике, али не и за Србе“.¹⁶ Краснојевић је додао да су постојали лаици који су читали молитве – у недостатку свештеника, указавши на извештај секретара ХЗМЉ-а Кристијансена (Christiansen) од 7. маја 1942. из Stalag-a III В: „У логору нема попа, али један учитељ сваке недеље отслужи мало 'службице'“.¹⁷ Вредни мајстори и занатлије су се организовали и њихово рукодеље постајало је богослужбени логорски предмет: „На непрестана тражења самих заробљеника и уз интервенцију секретара Х. З. М. Љ. Немци су понекад дозволили да се извесна логорска просторија употреби за цркву, односно капелу. А тада су се заробљеници дали на посао па су такоређи из ничега створили: иконостас, чираке, кандила, кадионицу, иконе и т. д.“¹⁸

Милан Месаровић, резервни судски поручник, истакао је да је по доласку и смештању логораша у Oflag VI С „одмах организована наша Служба Божја“.¹⁹ Она је кратко трајала: „јер отац Милан сем епитрахиља и Крста није ништа друго имао. Остале утваре смо тек касније пакетом примили из Србије. Он је одржао пригодан говор, многи су имали сузе у очима, мали немачки авион је кружио над нашим главама и сликао. Касније смо у једном магазину [магазину – нап. аут.] у углу имали нашу малу капелу, где је сваке недеље и празника одржавана Служба Божја. Како је у то тоба међу нама био учитељ Милан Вујин из Турије, који је пре рата био организовао сељачке хорове, то је одмах певачки хор био организован, око 40 певача у 4 гласа. Убрзо смо знали да певамо целу Литургију, јер су сви већ раније певали у хору и знали Службу. Немци су често долазили, слушали али нису иметали [сметали – нап. аут.]“.²⁰

Месаровић наводи да је логорашима дата могућност да свако ко се декларише да није српске националности може да буде ослобођен, што је довело до отпуштања из логора неколицине људи, а самим тим и појаца.²¹ Тако је крајем августа 1941. године „од нашег хора остало само нас 12 и ми смо остали сложни и певали на Богослужења све док смо остали у логору тј., 4 године. Поред оца Милана касније је дошао у логор прота [Илија – нап. аут.] Булован, који је сада у Аустралији и још два свештеника, чијих се имена не сећам, али они су убрзо били премештени у неки други логор“.²²

И мајор Миодраг Ј. Ђорђевић поменуо је логорски хор, који је временом узнапредовао: „Под управом Милорада Јовановића организован је и хор који је не

¹⁵ *Ibid.*

¹⁶ *Ibid.*

¹⁷ Краснојевић 1946: 51.

¹⁸ *Ibid.*

¹⁹ Месаровић 1975: 21.

²⁰ Месаровић 1975: 22.

²¹ Ово је потврдио и Краснојевић 1946: 21–22.

²² Месаровић 1975: 22. Хор Родне груде помиње се и у: „Уместо логорске стране“, *Равна Гора (ивовремени часопис)*, 4, 1944, 40–41; Ђорђевић 1962: 90.

само одговарао на јектенија за време богослужења, него је учествовао на многим концертима и академијама са великим успехом. Његово 'Хеј, трубачу, с бојне Дрине' дизао је косу на глави ратним заробљеницима²³

Поменути свештеник Милан Јовановић истакао је да је крајем априла 1941. интернирано око 4.000 активних и резервних официра у оснабрички логор. У појединим периодима било их је заточено и до 6.000. О почецима савршавања богослужења у логору посведочио је: „Третман је био ужасан. [...] Изложени свим безобзирностима робље је обратило своје погледе Богу и Небу. И жеља за молитвом била је општа жеља. [...] После тешких напора и давања гаранције, да се наша богослужења неће претварати у протесте и пропаганду, добијена је дозвола за прво богослужење на дан св. Ђорђа. Но, просторија за богослужење није добијена. На пешчаном логорском дворишту, бијеном влажним вестфалским ветром, узнемиравани авионским моторима при веома ниском лету, нашли су се сви официри на нашој првој заједничкој молитви. И када је свештеник почео читати Свето Јеванђеље сви су клекли и тако издржали до краја службе. Имитирајући да чита молитву, свештеник је упутио прву проповед и позив да искрено верују у победу Божије правде и у помоћ светога Ђорђа, заштитника слабих и понижених“²⁴

Прослављање Светог Ђорђа 6. маја, односно Ђурђевдана, заживело је као прослављање крсне и заштитничке славе у логору. Постојао је покретни логорски олтар, „који смо морали преносити с једног места на друго, будући да нам логорска команда никада није доделила сталну просторију за богослужења“²⁵ Тиме је преносиви олтар постао место „молитвеног и зборног окупљања сваке недеље и празника“, закључио је Јовановић.

Ретко помињање било каквог црквеног догађаја из 1941. године пронађено је у дневничким белешкама официра Живка Петровића.²⁶ Он је под датумом „19.-XII-41.“ забележио: „Славу сам провео са куваом [куваном – нап. аут.] репом, јер нисам имао пакет“²⁷ Поменуо је и заставу, „коју смо ми израдили за Ђурђевдански уранак“²⁸ Међутим, до сада о њој није пронађен податак, као ни о томе да ли још увек негде постоји сачувана. Јеванђеље које је коришћено на Литургији сачувано је и налази се у библиотеци данашње Епархије диселдорфске и немачке у Химелстиру, поред Хилдесхајма.

Светомир С. Илић, капетан прве класе, који је имао заробљенички број 4833 и који се налазио у четвртом кварту, односно бараци 29/13, обратио се својој супрузи Бранки 20. јула 1942. Он је тада био интерниран у логору XXI С, али је потом пребачен у Oflag VI С. Поменуо је прослављање крсне славе: „Драга Бранка, Радица и Адико, изненадио сам се када сам видео Славски Колач и Босиљак! Молим се Богу и нашој Крсној Слави Св. Илији да, и ако ћу ја овде далеко, а ви тамо раздвојени славити, – да

²³ Ђорђевић 1962: 92.

²⁴ Јовановић 1984: 87.

²⁵ Јовановић 1984: 88.

²⁶ Петровић 1984: 16.

²⁷ Петровић 1984: 2. Пријем пакета од породице у великој мери утицао је на морал и исхрану заробљених официра, што се види и из Петровићевих дневничких белешки које се односе на обележавање Божића 1942. године.

²⁸ Петровић 1984: 6.

нас скупи те да у загрљају и заједници славимо. Води децу у Цркву, говори им о слави, а ја ћу са Колачом у руци овде мислити на вас и молити се Богу и Св. Илији за ваше здравље и срећу. Тата вам уз пољубац од срца честита нашу Крсну Славу до мог доласка“.²⁹

Мајор Миодраг Ј. Ђорђевић, који је био оснабрички логораш од 28. априла 1941. до 30. марта 1945, подвукао је следеће: „6 јануара 1942 приређен је свечан дочек Бадњака а 27 јануара исте године прослављен је св. Сава. Домаћини су били наши учитељи. 5 априла 1942, на први дан Ускрса, приређено је забавно вече са мешовитим програмом. Говори на овом вечери већ су носили печат почетка борбе, што је била последица одласка прве партије 'Недићеваца' из логора за Србију. Први говор одржао је Светислав Марић, директор Новосадске гимназије. Тема: 'Ускрс као празник'. Главни мотив предавања био је да се Ускрс празнује 'као дан када почиње развиће цео биљни и животињски свет; долази само после смрти'. Цело предавање било је доведено у везу са нашим страдањима и нашом заробљеничком ситуацијом. Други говор 'О Ускрсу у нашим старим живописима' одржао је Ђурђе Бошковић. Пошто је изнео разне примере како је по нашим средњовековним манастирима било представљено Христово васкрсење, он је завршио предавање једном сопственом 'визијом', како се тада изразио, у којој 'види човека који је продао образ и Христа за сребрњаке', алудирајући на најстаријег официра у логору генерала Попадића који је у фебруару 1942 доведен из Нирибершког логора са циљем да, као најстарији у логору, поведе акцију за потпомагање владе Милана Недића у Београду“.³⁰

У поменутој Ђорђевићевој монографији налазе се бројни подаци о логорашкој свакодневици, а о теми верског живота наведено је: „Црквени живот у логору је био веома развијен под управом проте Милана Јовановића. Појединости о овом животу недостају“.³¹ Што се тиче деловања Просветног друштва „Свети Сава“, истакнуто је: „Прва јавна манифестација Просветног друштва била је традиционална прослава св. Саве. Припаљена је свећа и пресечен колач. Пред препуном салом 'Родне груде' говорио је председник Сучевић топло, искрено, од срца срцу и показао како се некада прослављао св. Сава. Затим је говорио др. Слободан Драшковић и потсетио присутне на потребу чувања српских традиција и неудаљавања од српске бразде“.³²

Поручник Богомир С. Јовановић записао је у свом дневнику 19. октобра 1942: „Данас слави капетан Протић своју славу Св. Тому. [...] Присуствовао сам сечењу колача које је извршио наш логорски свештеник Јовановић у соби капетана Протића. Мали колач умесио је кап. Драган Лучић а печен је у кухињи. Одличан је био. Било је у свему око 100 гостију али је Столе [односи се на капетана Протића – нап. аут.] ипак свима доскочио. Послужење се састојало од 'кокица' које је добио у последњем пакету, затим од лешника и ситних колача. Сви су добили послужење а ипак је остало довољно!“³³

Када је дошло на ред да он буде свечар, поручник Јовановић записао је следеће, након прослављања крсне славе Светих врача Козме и Дамјана 14. новембра 1942: „И тако сам ево прославио и овај дан. По себи се разуме да је то било далеко од оног правог

²⁹ АЖМ. Писмо је печатирала управа логора.

³⁰ Ђорђевић 1962: 19–20.

³¹ Ђорђевић 1962: 91.

³² Ђорђевић 1962: 93–94.

³³ АЈ, Фонд 863, ЗМЈ, Свеска „II.“.

што је уобичајено за те дане, али обзиром на околности у којима се моментално налазимо, као и на средства са којима располажемо, судећи по примедбама гостију могу ипак бити задовољан. 'Ерзац'³⁴ колачи које смо направили ја и Миле од кромпира, семепрезли, масти, шећера, чоколаде, рума или коре од лимуна, и филмом од сувог грожђа може се рећи да су у потпуности надоместили многе врсте правих колача. У осталом целокупно послужење састојало се од жита, колача, цигарета и кафе.³⁵

Урош Станковић је у својој књизи истакао да је у оснабрчком логору било заточено 19 свештеника: 16 православних и 3 римокатоличка.³⁶ На шајкачи уместо официрске кокарде имали су крст. Носили су униформе са ознакама капетана друге класе. Станковић је навео и да је двадесети представник верске заједнице био хоџа, кога није именовао. Када је у питању верски живот, он је посведочио да је са командантом логора Милером (Müller) убрзо по интернирању одржана друга по реду *конференција*, те да је уследио договор да у логору остане по једно свештено лице од сваке вероисповести, *ради одржавање верских обреда*, док ће други бити отпуштени кућама и враћени у Југославију.³⁷ Постојала је и идеја да се у поједине логоре доведу свештеници СПЦ ради верске утехе и помоћи заробљеницима, али, према Краснојевићевом сведочењу, то се није догодило: „Поведена је такође интензивна акција да изван број свештеника из Србије добије дозволу да добровољно оде у оне заробљеничке логоре где је се осећала нарочита потреба за њима. Но ова акција на крају није успела“.³⁸

Пешадијски пуковник Бранислав Ј. Пантић истакао је да су одређени официри и војници из Оснабрика пребачени у Stalag 325 у Стрију, те да су овај назив логора доделили Немци. У прво време свакодневно су читане јутарња и вечерња молитва.³⁹ Пуковник Пантић наводи и да је из Оснабрика прешао у Oflag 65 В – for Kronprinz свештеномонах Георгије Ђонлић.

Током неколико година постојања логора, верски живот био је у извесној мери повезан са културним и уметничким догађањима организованим на манифестацијама у Oflag-у VI С. Сведочења о одржаним предавањима и помињање чињеница везаних за верски живот налазе се у објављеним и необјављеним, познатим и непознатим листовима, дневницима и часописима. Тако је у оснабрчком листу *Равна Гора (йовремени часопис)*,⁴⁰ који је у логору приређиван од 1. марта 1944. до 9. октобра 1944, пронађен податак да је историчар др Миодраг Пурковић, резервни пешадијски поручник, одржао у Учитељском семинару 14. децембра 1943. предавање,

³⁴ Немачка реч Ersatz значи „замена“, али се у овом случају односи на славски колач који су свечари спремали од намирница које су им биле на располагању, што сведочи о некој врсти логорашке сналажљивости.

³⁵ АЈ, Фонд 863, ЗМЈ, Свеска „III“.

³⁶ Stanković 1947: 75. Занимљиво је да Станковић није поменуо ниједно име и презиме православног свештеника, али је именовао двојицу фратара: Владимира Краљића, стр. 79 и 85, и војног фратра Пјетра Москатела, пореклом са Виса, стр. 85.

³⁷ Stanković 1947: 84. Иако је било више разговора о том питању, кућама су отишли само апотекари, према Женевској конвенцији, прокоментарисао је аутор. *Ibid*, 90.

³⁸ Краснојевић 1946: 51.

³⁹ Пантић 1965: 113.

⁴⁰ АСАНУ, ФНК, 14733, кутија V.

насловљено „Главније покретачке снаге у Српској историји“. Проширено излагање поновио је при циклусу „Преглед српске историје“ у логорској заједници 10. фебруара 1944. За *Равну Гору* написао га је на дан прогласа Србије за краљевину од 22. фебруара 1944. до 7. марта, додуше у скраћеном облику. Он је истакао да су силе које покрећу историјски живот српског народа: национализам, вера, осећање слободе, принцип осећања државе, закон, поштовање и чување традиције.⁴¹

И предводник верског живота – прота Милан Јовановић – објавио је један чланак. У питању је богословско излагање тајне човека. Аутор се послужио списима владике др Николаја Велимировића, проф. др Владана Максимовића, др Бориса Лоренца, архимандрита проф. др Јустина Поповића и др Милоша Паренте.⁴² Страхмића М. Дамњановић писао је о симболима и питању вредности.⁴³

Ванредни професор Универзитета у Београду др Слободан Драшковић одржао је предавање на Светог Саву 1944, истакавши том приликом следеће: „Већ стотинама година цео српски народ прославља на данашњи дан оснивача српске православне цркве и српске православне вере, свога великог државника и просветитеља, Светог Саву. Прославља га у срећи и у несрећи, у рату и у миру, у тренуцима својих највећих победа и у часовима своје најцрње патње. [...] Зато и ми, ако смо се данас овде у ропству окупали, да прославимо Светог Саву, то је не само да извршимо једну дужност, да се држимо обичаја, него да проговоримо о раду његовом, да се надахнемо делом његовим, да извучемо поуке за садашњост и будућност“.⁴⁴

У логору су одржаване и приредбе и прославе верског карактера,⁴⁵ као и националне прославе које су (биле) неодвојиви део црквених обележавања. Тако је Видовдан прослављен 1944. године без присуства социјалистички усмерених логораша.⁴⁶ На чињеницу да је постојало велико идеолошко неслагање међу заробљеницима, које се пренело и на духовни живот, указао је и Бранислав Пантић у потпоглављу „Верско-политички живот и рад“ већ цитиране монографије. Осим поделе и хаоса који су током година завладали у Оflag-у VI С, условљени различитим идеолошким погледима и ставовима логораша, постојао је и „политичко-верски хаос“, како га је поменути аутор именован.⁴⁷

Занимљиво је и да су поједини официри одлучили да приме православну веру. Били су то генералштабни капетан Јосип Вукић и пешадијски поручник Драган Зорић.⁴⁸ Они су били Хрвати. Неоспорна је чињеница да су неки официри одлучили да остану и солидарису се са заробљеницима, премда су због своје националне (несрпске) припадности могли да буду ослобођени још на самом почетку

⁴¹ Пурковић 1944: 22–29.

⁴² Јовановић 1944: 2–5.

⁴³ Дамњановић 1944: 7–11.

⁴⁴ Драшковић 1946: 3.

⁴⁵ Упоредити податке о ускршњој приредби: *Равна Гора (иовремени часопис)*, 3, 1944: 52–54.

⁴⁶ „Логорска страна“, *Равна Гора (иовремени часопис)*, 5, 1944: 51.

⁴⁷ Пантић 1965: 280. Велики је недостатак то што Пантић није шире указао на основну тему наведеног потпоглавља своје књиге, али је прилично нестручно и субјективно коментарисао раскол при СПЦ у САД.

⁴⁸ „Прелазак поручника Зорића у православље“, *Равна Гора (иовремени часопис)*, 3, 1944: 65–66; Ђорђевић помиње да су по националности обојица били Хрвати, који су остали у логору и поделили судбину са Србима. Ђорђевић 1962: 24.

заробљеничког живота, о чему је Краснојевић записао: „Многи други, разумевајући ову немачку игру, нису хтели да се користе овом приликом па су, солидарно са својим друговима, остали у ропству. [...] У гл[а]вном, за неколико месеци ситуација је се пречистила и у ропству су остали скоро искључиво Срби и то највише из Србије са нешто Словенаца као и изванат врло мали број Хрвата, који су сматрали да, као добри Југословени, треба да остану у ропству са својом браћом Србима и Словенцима“.⁴⁹

Када је реч о изгледу богослужбеног простора, једна оригинална слика, која се чува у централном Музеју СПЦ у Београду, приказује део капеле.⁵⁰ Из наредбе старешине логора да се 9. октобра 1943. одржи „свечан помен“ поводом годишњице смрти краља Александра Карађорђевића, сазнаје се да би поменута свештенорадња требало да се уприличи у *другом делу њоросторије сџаре њозоришне дворане*, јер је „црквена просторија ограничена, тако да у њој може стати до 200 људи“.⁵¹ Олтар оснабричког логора изгорео је у бомбардовању 6. децембра 1944. Тада је погинуло 118 логораша.⁵² На празник Духова 1945. Литургију су одслужила три свештеника.⁵³ Приликом усмених казивања посетиоцима оснабричке бараче број 35 често пута наводи се једна нетачност, а то је да је само прота Јовановић савршавао свете Тајне и молитвословља у оснабричком логору. На сликама које су настале у логору, о чему сведочи званични печат логорске команде на задњој страници, приказано је богослужење које савршава неколико свештеника.⁵⁴

Колективно напуштање логора догодило се 30. марта 1945. Месаровић је забележио да је само мали број болесних и немоћних остао, док су одреди енглеске војске сусрели тенковима логораше у месту Пројсис Штрен (Preussisch Ströhen), 60 километара од Оснабрика, где су дотадашњи затвореници били распоређени на фармама.⁵⁵

4. Преминули и сахрањени у официрском логору Oflag VI C у Оснабрику

Током постојања логора опела су савршавали следећи свештеници и свештеномонаси:⁵⁶ Илија Булован (2 опела), Милан Љ. Јовановић (40 опела), Милорад Прекајски (14 опела), Гојко М. Јањетовић (1 опело), Ђорђе Ст. Увалић (1 опело) и јеромонах др Василије Лончаревић (1 опело).⁵⁷

Иако је прота Милан Јовановић обавио највећи број опела – чак 40 распуштања логора,⁵⁸ као и 43 након тога, он, као што се види из горњег приказа, није био једини који је вршио свештенорадње. У *Протоколу умрлих официрској лојора-Osnabrück* под редним бројем 219, опело над Миланом Бјеговићем извршили су 3. јуна

⁴⁹ Краснојевић 1946: 22.

⁵⁰ МСПЦ, издвојена грађа.

⁵¹ „Наредба бр. 74“ старешине логора армијског генерала Димитрија Живковића од 8. октобра 1943, у: АЈ, ЗМЈ, Свеска „Повереник РЕГИСТАР имена официра Офлаг VI Ц Оснабрик 1944“.

⁵² Јовановић 1984: 88; Кљајић 1963: 48–50; Петровић 1963: 51–53.

⁵³ Stanković 1947: 159–160.

⁵⁴ МСПЦ, издвојена грађа.

⁵⁵ Месаровић 1976: 28–29.

⁵⁶ АЈ, Фонд 863, ЗМЈ, Свеска „Протокол умрлих официрског логора-Osnabrück“.

⁵⁷ *Ibid.*

⁵⁸ Опело извршено над два или више покојника рачунато је као једна свештенорадња.

1947. Милан Љ. Јовановић, Данило Љ. Милановић и Добривоје Станојевић. У истој књизи под редним бројем 222, опело над Ивком Радојичићем извршили су 12. јуна 1947. Милан Љ. Јовановић, Михаило Николић и Миленко Стефановић. Под редним бројем 223 наведено је да су опело над Симом Николићем извршили Милан Љ. Јовановић и Данило Милановић. Под редним бројем 243 записано је да су опело над Средојем Драгутиновићем, који је починио самоубиство, извршили Бранко Кусоњић и јеромонах Симеон Гроздановић.

Тачан број упокојених је 197 (док је целокупан број покојника који се налази у књизи 265, с обзиром на то да су се у истој књизи уписивали и подаци о упокојенима након престанка рада оснабрчког логора). Први се упокојио резервни потпоручник Аристотел Радовановић 18. маја 1941. Узрок смрти било је запаљење плућа. Наведено је да је сахрањен неопојан, док је *ирекаду іроба и йомен* извршио прота Јовановић. Последњи покојник над којим је извршено опело, 5. априла 1945, био је пешадијски пуковник Влајко О. Јевтић. Узрок смрти био је стомачни чир, а такође је чинодејствовао прота Јовановић.

Број лица над којима је извршено опело је 186. Број оних лица која се по православном обреду воде као *неојојана* је 11. Погинуло је или убијено 134 људи до престанка рада логора, од тога приликом бомбардовања логора 6. децембра 1944. укупно 116 официра, а 30. марта 1945. у Остернкапелн (Osternkapelln) 11 лица, а касније је још 11 особа погинуло или убијено. Један је извршио самоубиство. Подаци за два лица из Лингена и једно из Минстера нису потпуни и нејасан је узрок смрти. Једног покојника опојао је неименовани римокатолички свештеник пољске националности.

После распуштања логора опела су савршавали следећи свештеници и свештеномонаси: Милан Љ. Јовановић (43 опела), Миленко С. Стефановић (4 опела, док је на једном и саслуживао), јеромонах Георгије Ђонлић (1 опело), Димитрије Денисјук – наводи се да је био из Украјине (3 опела), Данило Љ. Милановић (2 опела, а на 2 је саслуживао), Добривоје Станојевић (1 опело, а на једном је саслуживао), Михаило Николић (саслуживао је на једном опелу), Бранко Кусоњић (2 опела, а на једном је саслуживао), јеромонах Симеон Гроздановић (1 опело, а на једном је саслуживао) и јеромонах Доситеј Обрадовић (1 опело).⁵⁹

Станковић је поменуо 16 православних свештених лица, а пописана су и са сигурношћу утврђена имена њих 7 који су обављали свештенорадње у логору. Остаје отворено питање преосталих свештеника, времена њиховог доласка у логор, као и вршења службе. Претпоставка је да су они били млађи по годинама или мањег чина, па зато нису они савршавали опела у Oflag-у VI C, већ су то савршавали Јовановић и поједини старији у чину, или по годинама службе.

5. Списак свештенослужитеља у официрском логору Oflag VI C у Оснабрику

Током трајања логора од 1941. до 1945. богослужили су (током краћег или дужег временског периода) следећи свештеници и свештеномонаси: Милан Љ. Јовановић, Илија Булован, Милорад Прекајски (који је био распоређен у

⁵⁹ АЈ, ЗМЈ, Свеска „Протокол умрлих официрског логора-Osnabrück“.

заробљеничкој болници), Гојко М. Јањетовић, Ђорђе Ст. Увалић, Гојко Даниловић и јеромонах др Василије Лончаревић.

6. Закључак

Упркос чињеници да врх Српске Православне Цркве из окупираних Југославије није могао да помогне заробљеним Србима, један број свештенослужитеља и затвореника осмелио се и затражио је од логорских команди да се заробљеницима дозволи постојање организованог и уређеног редовног верског живота. У појединим логорима је то одобрено, док у већини то није било дозвољено или је чак било забрањено под претњом санкцијама.

Верски живот састојао се од редовног служења Литургија и повремених савршавања других богослужења и молитвословља, као на пример у оснабричком официјерском логору, док је у неким другим, на пример у матичном логору Stalag VII A у Мозбургу, дозвољавано повремени окупљање ради религијских догађаја, обично на највеће празнике.⁶⁰ Изучавање верског и богослужбеног живота српских логораша у Офлаг-у VI С допринело је прецизнијем утврђивању чињеница и корекцији деценијама преношених грешака. Уместо често помињаног податка да је у Оснабрику само прота Милан Јовановић савршавао свештенорадње, дошло се до пописаних – именом и презименом – шест свештеника и једног јеромонаха који су чинодејствовали.

СПЦ није оставила без бриге и пастирског старања своју паству по заробљеничким логорима. Ова пажња настављена је и у послератним годинама. Обично се констатује да се велики број официјера и војника није вратио у Југославију због промене режима, али се ретко помиње да се највећи број логорских свештенослужитеља такође није вратио у отаџбину. Наиме, они су организовали парохијски живот, и то такође без институционалне подршке врха СПЦ, која је после страдања у Другом светском рату патила и била прогоњена и обесправљена од стране револуционарне комунистичке власти.

Зачетак парохијског живота православних Срба у послератној Немачкој има додирних тачака са ортопраксијом насталом и спровођеном у официјерским, матичним и радним логорима. Управо су пастири који су чинодејствовали по логорима наставили самостално да оснивају парохије и верске заједнице у местима у којима су се затекли, или су прешли у њих због проналажења или добијања послова од којих су могли да се издржавају, или их је мањим приходима издржавала америчка или британска војна команда, што им је омогућило да се (лакше) посвете својим парохијским обавезама. Прошло је 25 година док у Западној Европи није основана Епархија западноевропска и аустралијска и док није постављен надлежни архијереј – владика Лаврентије Трифуновић, 1969. године. До тада, живот бивших српских логораша и њихових свештенослужитеља одвијао се са великом муком и бројним тешкоћама. Сви ти тешки услови, као и несрећа оних који су другу половину живота проводили или провели у туђини, довели су до тога да је највећи број података трајно изгубљен, није забележен, и тим начином, нажалост, није сачуван.

⁶⁰ ЗАСНА, *Успомене из логора*.

Сви закључци до којих се дошло после неколико година рада и претрага по архивама, упоређени су са изразито ретким и до сада пронађеним и дигитализованим логорским публикацијама или дневницима. С једне стране, Станковић је само две године после ослобођења истакао: „Официри су се помирили са судбином. Чекали су ослобођење. Та чаробна реч садржавала је све што је најлепше, најбоље, најузвишеније; све што се изражава у суперлативу са *нај*. А далеко је то од заробљеника, далеко као Бог, али није недостижно као Он. Нико није сумњао да ће ослобођење доћи. Сви су у то веровали више, снажније, него у своје постојање у овоме свету. Једног дана логорска су се врата широм отворила. Изишли смо из логора. [...] Дочекаћемо дан да кроз логорска врата изађемо у слободу. Шта ће нам она донети? То је сакривено велом тајанствености“.⁶¹

Три деценије касније, Месаровић је истакао чињеницу и свој суд, подробно објаснивши да је многим логорска мука потрајала и остатак живота, јер им живот у слободи није донео очекивани мир и утеху, с обзиром на то да се многи никада нису вратили ни у отаџбину, нити својој породици и својим најмилијима. Месаровић је у свом предавању у Јоханезбургу поводом 30 година ослобађања из оснабрчког логора подсетио да: „у заробљеничком логору где је хиљадама људи живело не баш под лаким околностима, чекајући дан, када ће се рат завршити и када ће се опет моћи вратити кући и својим породицама – нажалост – испало је друкчије, многи се нису вратили [вратили – нап. аут.] у своју земљу и никад нису је видели. Ратне прилике и времена су многе породице разориле. Живот није више онај, који је пре био, него што смо ушли у жице. Из ратних рушевина никло је ново друштво са новим схватањима, тежњама, идеалима и стремљењима, која су често била супротна од ранијих – а са којима се сада требало сагласити и у њих се уживети“.⁶²

Необјављена архивска грађа:

Архив свештеника Жељка Матића (АЖМ)

Писмо капетана прве класе Светомира С. Илића (заробљенички број 4833) упућено супруги Бранки 20. јула 1942.

Архив протојереја и резервног официра капетана друге класе Милана Јовановића (АМЈ), Београд, Република Србија

Слика проте Јовановића из логора;

Лична документа проте Јовановића;

Фотографије, потврде и писма проте Јовановића.

Архив Југославије (АЈ)

Фонд 863, Збирка Милан Јовановић (ЗМЈ):

Свеска „I“ (дневничке белешке поручника Богомира С. Јовановића од недеље 20. септембра 1942. до понедељка 12. октобра 1942);

Свеска „II“ (дневничке белешке поручника Богомира С. Јовановића од уторка 13. октобра 1942. до недеље 8. новембра 1942);

⁶¹ Stanković 1947: 169.

⁶² Месаровић 1976: 29.

- Свеска „III“ (дневничке белешке поручника Богомира С. Јовановића од понедељка 9. новембра 1942. до среде 16. децембра 1942);
- Свеска „IV“ (дневничке белешке поручника Богомира С. Јовановића од четвртка 17. децембра 1942. до 26–28. фебруара 1943);
- Свеска „Протокол умрлих официрског логора-Osnabrück“;
- Свеска „Повереник РЕГИСТАР имена официра Офлаг VI Ц Оснабрик 1944“, Београд, Република Србија.
- Архив Српске Православне Цркве Епархија диселдорфска и немачка
Богослужбени предмет из оснабричког логора – Јеванђеље, Химелстир, Савезна Република Немачка.
- Архив Српске Православне Цркве Црквена општина у Оснабрику,
Несортирана архивска грађа; Оснабрик, Савезна Република Немачка.
- Архив Српске академије наука и уметности (АСАНУ), Фонд Николе Косића (ФНК), 14733
Кутија V, седам бројева листа *Равна Гора (по времену часописа)*, 1944;
Свеска *Рејсџар бројева официра и војних чиновника официрској лојора VI ц.*
- Војни архив (ВА)
Група фондова: Српска влада Милана Недића (Недићева архива), кутија 1, док. 1–9/1;
Фонд Војно судство (ВС): ВС/01, кутија 123, редни број 1; ВС/01–123–2; ВС/01–123–3.
- Збирка др Александра Стојановића и Немање Андријашевића (ЗАСНА)
Писма оснабричких логораша, 1941–1945;
Предмети оснабричких логораша;
Рукописни дневник логораша *Књижевна група Офлага VI c/d. Угрожење ликовних уметника Офлага VI c/d, Алманах 1941–1944*, самостално издање писаца, Оснабрик – Еверсхајде, 1945.
Успомене из лојора (необјављен рукописни дневник логораша из Stalag-a VII A у Мозбургу);
Цртежи оснабричких логораша, 1941–1944.
- Лични фонд породице Бабић, Јоханезбург, Јужноафричка Република
Месаровић, М. (Mesarovich, M.). *A short History of my Life and the Events at that Time*.
Рукопис на писаћој машини, 10. април 1990, 31. октобар 1994, 1. март 1996, Bryanston – Johannesburg, Јужноафричка Република.
- Лични фонд колекционара Мартина Клодвиг (Martin Klodwig)
Писма оснабричких логораша, Оснабрик, Савезна Република Немачка.
- Лични фонд Александра Лека, Београд, Република Србија
Писма оснабричких логораша – породице Одавић и Арсенијевић.
- Лични фонд Споменке Грујић, Београд, Република Србија
Предмети оснабричког логораша потпоручника Жарка Ц. Грујића (заробљенички број 1590).
- Лични фонд др Љеље Слијепчевић, Оснабрик, Савезна Република Немачка
Богослужбени предмет из логора – покривач за путир и дискос.
- Музеј Српске Православне Цркве (МСПЦ)
Издвојена грађа, четири неименоване слике већег формата: 3713, 3714, 3715, 3716 (уље/темпера на папиру) из официрског логора Офлаг VI С у Оснабрику, ван фондова, 1941–1944.

Објављени извори:

- Аноним. „Логорска страна“, *Равна Гора (йовремени часојис)*, 5, 1944, 51.
- Аноним. „Прелазак поручника Зорића у православље“, *Равна Гора (йовремени часојис)*, 3, 1944, 65–66.
- Аноним. „Уместо логорске стране“, *Равна Гора (йовремени часојис)*, 4, 1944, 40–41.
- Дамњановић, М. „Бурђевдан“, *Равна Гора (йовремени часојис)*, 3, 1944, 7–11.
- Дерок М. „Оснабрик и Померанија 1944–1945 год[ине]“, *Гласник Српског културног друштва Његош*, 47, децембар 1981, 74–78.
- Ђорђевић, М. *Између црној и црвеној фашизма. У Оснабричком лојору 1941–1945*, Лондон: Савез Ослобођење, 1962.
- Заробљенички дневник из Оснабрика српских официра*. Приређивач Предраг Анђелић, Београд: Развојно-истраживачки центар графичког инжењерства ТМФ, 2021.
- Јаковљевић, С. *Ликови у сенци*, 2, поглавље „Оснабрички логор ’ДЕ’“, Београд: Издавачка радна организација Слобода, 1981, 83–101.
- Јовановић, М. „Организације верског живота у Немачкој за време Другог светског рата“, *Сјоменица зајадно-евројске ејархије 1969–1984*, Химелстир: Епархија средњоевројска, 1984, 87–92.
- _____. „С Њим или против Њега“, *Равна Гора (йовремени часојис)*, 3, 1944, 2–5.
- Кљајић, В. „Оснабричка трагедија“, *Гласник Српског културног друштва Његош*, 12, децембар 1963, 48–50.
- Костић, Т. „Сећања (2) Из официрског заробљеничког логора VI-Ц у Оснабрику“, *Наше сјварање. Часојис за сјваралаштво*, 3, 1997, 69–77.
- _____. „Сећања. Из официрског заробљеничког логора VI-Ц у Оснабрику“, *Наше сјварање. Часојис за сјваралаштво*, 2, 1997, 82–92.
- Красојевић, Ж. *Заробљеничка сјоменица 1941–1945*, Женева: самостално издање писца, 1946.
- Лазовић, М. „Ladies and Gentlemen (заробљенички логор Еверсбург код Оснабрика)“, *Гласник Српског културног друштва Његош*, 36, јун 1976, 109–111.
- Лојорски јез: лист за наивне Kriegsgefangene*. Београд: Народна библиотека Србије, 1944.
- Маринковић, Ж. „Бурђевдан у оснабричком логору“, *Гласник Српског културног друштва Његош*, 46, јуни 1981, 107–116.
- Месаровић, М. „Живот у заробљеничком логору“, *Срјска слоја*, 17, 1975, 18–24.
- _____. „Живот у заробљеничком логору“, *Срјска слоја*, 20, 1976, 25–29.
- Пантић, Б. *Бандијско комунистички лојор*, Сиднеј: самостално издање аутора, 1965.
- Петровић, М. „Речи без примера. Бомбардовање оснабричког логора 6. децембра 1944“, *Гласник Српског културног друштва Његош*, 12, децембар 1963, 51–53.
- Пурковић, М. „Главније покретачке снаге у Српској историји“, *Равна Гора (йовремени часојис)*, 2, 1944, 22–29.
- „Ратни дневник нашег покојног класног друга Живка Петровића, у времену од 6. априла 1941–47. /Рат, заробљеништво у Немачкој и ослобођење/“, у: *Догађај Класном йисму официра 56. класе ниже школе Војне академије Бр. 206*, приређивач Петар Живановић, Флорида, август 1984.
- Туцаковић, М. *Историјајй „Душана силној“*, СНПС Душан силни, без места издања, 1948.
- Драшковић, S. *Značaj Svetog Save. Predavanje održano na Svetog Savu 1944 god. u zarobljeničkom logoru u Osnabrüku*, Osnabrik: Biblioteka Dušan silni, II, 1946.
- Stanković, U. *Oflag VI B. Skice*, Dornbirn: Izdavačko preduzeće Danas, 1947.

Литература:

- Илић, С. „’Родна груди’ – логорско позориште заробљених југословенских официра у Оснабрику“, *Војно-историјски гласник*, 1, 2020, 224–251.

- Историја Црквене општинске Оснабрик*. Приређивачи Синиша Вујасиновић и Новица Андрејић, Оснабрик: Црквена општина, 2009.
- Историја Црквене општинске Оснабрик*. Приређивачи Синиша Вујасиновић и Новица Андрејић, Оснабрик: Црквена општина, друго издање, 2015.
- Милетић, А. „Хојерсверде и Оснабрик“, у: *Српски генерали у жицама 1941–1945*, Београд: Албатрос плус, 2009.
- Милошевић, С. „Рад културно-потпорног друштва 'Његош' у Официрском заробљеничком логору (OFLAG) VI/C у Оснабрику 1942–1944. године“, *Историјски записи. Ордан Историјској институцији и Друштва историчара СР Црне Горе*, 1/4, 1992, 239–248.
- Савић, П. „Немачки ђаци о Оснабричком логору“, *Слобода. Ордан Српске народне одбране у Америци*, 1437, 10. октобар 1985, 2.
- Стронг, Т. „Предговор написао др Трејси Стронг“, у: *Заробљеничка сјоменица 1941–1945*, 5-6.
- Вјелјас, М. *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*, Београд: Institut za noviju istoriju Srbije, Dobra, 2004.
- Лопић Јанчић, Ј. „Међународноправни аспект статуса југословенских ратних заробљеника у логору Оснабрик у Немачкој 1941–1945. године“, *Страни правни живот*, 2, 2015, 221–237.

Штампа:

- Весник* (Оснабрик)
Галама (Оснабрик)
Гласник економиста (Оснабрик)
Гласник књижевне групе (Оснабрик)
Класно писмо официра 56. класе Ниже школе Војне академије (Verden/Aller)
Кружок (Оснабрик)
Лојорски јеж: лисци за наивне Kriegsgefangene (Оснабрик)
Ново бреме (Оснабрик)
Позоришни алманах (Оснабрик)
Попара (Оснабрик)
Равна Гора (Оснабрик)
Седмица (Оснабрик)
Српска слоја (Јоханесбург)
Фармацеутски гласник (Оснабрик)
 7 (Оснабрик)
 37 (Оснабрик)

Каталози:

- Lang, I. *Milan Konjović: iz zarobljeništva: Osnabrick, april-oktobar 1941, oflag VI c*, Sombor: Galerija Milan Konjović, 1984.
- Станковић, Љ. *Библиотека и архивска грађа Професорској друштва у Официрском заробљеничком логору Oflag VI C у Оснабрику: 1943–1945*, Београд: Универзитетска библиотека Светозар Марковић, 1995.
- Schicksale und Geschichte(n): Das Wunder von Osnabrück (Судбине и казивања: оснабричко чудо). Der europäische Mikrokosmos des Kriegsgefangenenlagers Oflag VIc. Katalog zur Ausstellung „Offizierslager VIc – Kriegsgefangene in Osnabrück“*, Osnabrück: Antikriegsbaracke Atter-Osnabrück e. V. Förderverein für „Antikriegskultur und Friedenshandeln“, 2021.

ALEKSANDAR STOJANOVIĆ
The Institute for Recent History of Serbia
Belgrade

NEMANJA ANDRIJAŠEVIĆ
University of Belgrade
Faculty of Orthodox Theology,
PhD student

**THE RELIGIOUS AND LITURGICAL LIFE OF THE BELIEVERS
OF THE SERBIAN ORTHODOX CHURCH IN THE CAMP FOR OFFICERS,
OFLAG VI C IN OSNABRÜCK, GERMANY, FROM 1941 TO 1945.**

Summary

After the defeat in April War in 1941, numerous Serbian officers and soldiers were interned in POW camps in Germany. They have been mostly treated in accordance with Geneva convention but in many camps they had not been allowed to organize religious life and service. Oflag VI C in Osnabrück was a POW camp where approximately 6000 Yugoslav (mostly Serbian and Jewish) officers were interned. It was also a camp where the priests of Serbian Orthodox Church were allowed to organize and conduct regular religious practice and services. Holy liturgies and other ceremonies provided great comfort to the imprisoned officers and significantly affected their moral. The central personality in this venture was Milan Jovanovic, who had been perceived as the only active Serbian Orthodox priest in Oflag VI C for decades. However, as proven in this paper, he was not the only one, as less known historical sources and narratives registered total of 7 priests who performed burial ceremonies. When the war ended, many former POWs decided not to get back to Yugoslavia, as they had been reluctant to live under communist regime. Many of them stayed in (West) Germany and orthopraxy established in Oflag VI C turned out to be a spiritual foundation for the Serbian Orthodox Church organization and praxis in that part of Europe.

Keywords: Serbian Orthodox Church, World War II, captivity, camps, Oflag VI C, Oflag VI D, Osnabrück, the archpriest Milan Jovanovic.